

К. В. БЕРНЯКОВИЧ

ЕНЕОЛІТИЧНЕ ПОСЕЛЕННЯ НА МАЛІЙ ГОРІ БІЛЯ м. МУКАЧЕВЕ

Мала гора знаходиться за 2,5 км на південь від м. Мукачеве і являє собою пасмо підвищень висотою близько 30 м і довжиною до 15 км. Це пасмо, що мальовничо оточує з південного сходу м. Мукачеве, є одним з відрогів передгір'їв Карпат, які переходять у Закарпатську низину. Вершина Малої гори плоска, завширшки 250—300 м. Зі сходу та заходу вона має стрімкі схили, з півночі тут розташована каменоломня. З заходу біля підніжжя гори тече заболочений потік Коропець, який у давнину був досить широкою річкою. Територія Малої гори поросла густим буковим лісом. Поселення розташоване у північній частині гори і займає площу близько 50 га. Знахідки концентруються на ділянці, відокремленій з півночі каменоломнею, а з півдня — природним ровом. В південній частині цієї ділянки є ями від колишніх розкопів, вздовж західного краю помітні окопи часів Великої Вітчизняної війни. До південно-західної частини поселення примикає курганий могильник епохи раннього заліза, частково розкопаний Я. Бемом в 1929 р.¹ та М. Пастором в 1946 р.²

Поселення на Малій горі було відкрите в 1877 р. мукачівським археологом-аматором Т. Легоцьким³. На одній з ділянок ним були виявлені залишки житла округлої форми, діаметром понад 3 м. Глинобитна підлога з вогнищем знаходилась на глибині 1,5 м. Вздовж краю житла розміщене підвищення для сидіння. Стіни житла сплетені з лози та обмазані глиною.

В 1929 р. на поселенні провів невеликі розкопки Я. Бем, а на початку 30-х років — І. Янкович і Є. та Е. Затлукал. Під час цих робіт були знайдені кам'яні знаряддя, нуклеуси, численні відщепи, клиновидні сокири, зернотерка, фрагменти кераміки, в тому числі кілька розписних, глиняні пластини та обмазка⁴. В 1948 р. поселення було об-

¹ J. Böhm, Zpráva o výzkumných pracech prehistorických na Podkarpatské Rusi, v r. 1929, рукопис, зберігається у Науковому архіві Інституту археології в Празі.

² Звіт про розкопки, Науковий архів ІА АН УРСР.

³ T. Lehoczky, Adatok hazánk archaeológiájához, I, Munkács, 1892, II, 1912, стор. 12; його ж, Asatás a munkácsi Kihegyen, АЕ, 1895, стор. 315; його ж, Bereg-megyei régiségek, АЕ, 1896, стор. 304; його ж, Őskori őrlőkövekről, АЕ, стор. 90; його ж, Kőkorszaki leletek Bereg megyében, АЕ, 1910, стор. 159; P. Reinecke, A neolitikori szállagdiszu keramika magyarországi csoportja, АЕ, 1896, стор. 293, рис. В; Ф. Лессек, Правок Подкарпатское Руси, Ужгород, 1922, стор. 14.

⁴ J. M. Jankovich, Podkarpatská Rus v prehistorii, Mukacevo, 1931, стор. 17, табл. I, 1—15, 50, 52, 53; II, 6, 9—13, 17; XII, 1—51; J. Eisner, Slovensko v pravěku, Bratislava, 1933, стор. 26, 33, 36, 45, 47; J. Böhm, Podkarpatská Rus v pravěku, časopis «Rok v Mestské sporitelne na Král. Vinohradech», III, 1934, стор. 201—202; J. es E. Zatlukál, Adatok Podkarpatska Rusr prachistoriájához, Mukacevo, 1937, стор. 34, рис. 2; стор. 40, рис. 3; стор. 43, рис. 4.

стежене експедицією Ужгородського державного університету і Закарпатського державного краєзнавчого музею під керівництвом автора⁵.

На поселенні було закладено сім шурфів — шість на плато і один за 150 м від північного краю Малої гори. Стратиграфія напластувань у всіх шурфах майже однакова, а тому подаємо їх загальну характеристику: 1 шар — сучасний ґрунт коричневатого кольору, завтовшки 7—10 см; 2 шар — лесовидний суглинок жовто-коричневого кольору, завтовшки 35—40 см, в його середній та нижній частинах є культурні залишки; 3 шар — щільна жовтувата глина з вкрапленнями суглинку, залізистих бобовин і туфу, стерільний; 4 шар — материк, складений з андезиту.

Шари поступово переходять один в один. Усі шурфи дали речові знахідки та дрібне вугілля. Культурні залишки залягали без будь-яких скупчень. Серед знахідок — вироби з каменю (понад 100 екз.), фрагменти кераміки (близько 300 екз.) та глиняна обмазка. Кам'яні знаряддя здебільшого виготовлені з темно-сірої крем'янистої вулканічної породи⁶, яка у великій кількості зустрічається на території поселення, рідше — з кременю, обсидіану, пісковіку та кристалічного вапняку. Кам'яні знаряддя виготовлялися на місці, про що свідчить велика кількість відщепів та нуклеусів.

Нуклеуси (14 екз.), виготовлені з досить великих жовен, мають неправильну підпризматичну форму (рис. 1, 1). На деяких з них відсутня ударна площадка (рис. 1, 3). Від більшості нуклеусів пластини зколювалися безсистемно — з ударної площадки та з боків (рис. 1, 2).

Серед скребків є кінцеві (рис. 1, 4, 6) та подвійний, виготовлений з масивного відщепу (рис. 1, 5). На одному з скребків з боку черевця помітна дзеркальна заполіровка (рис. 1, 4).

Різиці представлені трьома екземплярами. Вони виготовлені на досить масивних відщепах крем'янистої породи та обсидіану. Між них два серединні (рис. 1, 7) та один боковий (рис. 1, 8). Цікавими є два комбінованих знаряддя. Одне з них поєднує боковий різець та скребло (рис. 1, 9), інше — серединний різець і увігнутий скребок (рис. 1, 10). Проколки виготовлені з крем'яних та обсидіанових ножовидних пластин. Ретуш нанесена тільки з боку черевця (рис. 1, 11, 12). Пластинки мікролітичного вигляду з сірого обсидіану представлені двома уламками. Одна з них має прямокутну форму (рис. 1, 13), друга трохи підретушована по краю (рис. 1, 14). Найчисленнішу групу кам'яних виробів становлять відщепи та пластини. Серед них є ножовидні пластини з дрібною ретушю по робочому краю. Як відбійники (2 екз.) живилася щільна пісковикова галька (рис. 1, 15). Кам'яний вкладиш мотики з сірого пісковіку має витягнуто-трапецієвидну форму (рис. 1, 16). Заслужують на увагу також знахідки плоских пісковикових гальок, у яких один з боків здебільшого зовсім плоский і має сліди тертя.

В цілому всі згадані тут кам'яні знаряддя, незважаючи на їх різноманітність, мають примітивний вигляд, що пояснюється відсутністю доброякісного матеріалу для їх виготовлення.

Вся кераміка, знайдена на поселенні, плоскодонна, виготовлена стрічковим засобом від руки. Випал її слабкий.

Першу групу кераміки (близько третини усіх знахідок) становлять грубі товстостінні посудини у формі мисок та великих слабoproфільованих горщиків, глиняна маса яких містить крупний кварцевий пісок та вапнякові домішки. Стінки посуду завтовшки 1,1—2,4 см. Колір зовнішньої поверхні змінюється від світло-вохристого до оранжового. Орнамент відсутній, лише на одному з вінець є дві поздовжні канелюри,

⁵ К. В. Бернякович, Археологічні дослідження в Закарпатській області в 1948 р., АП, т. IV, К., 1952, стор. 179.

⁶ Ця порода дрібнозерниста, дає досить добрий раковистий злам, але мало придатна для ретуші. У Закарпатті, де кремень та обсидіан трапляються рідко, її використовували для виготовлення знарядь.

розміщені під самим краєм. По зрізу вінець іноді нанесені ряди насічок (рис. 2, 3). На посудинах трапляються рельєфні виступи (рис. 2; 2), квадратні (рис. 2, 1, 4) та напівсферичні за формою. Денця посудин досить масивні.

Друга група керамічних виробів найбільш численна (близько 60%). Глина містить дрібнозернистий пісок та шамот. Колір поверхні від сірого до коричневого. Зовнішня поверхня шорстка, внутрішня ре-

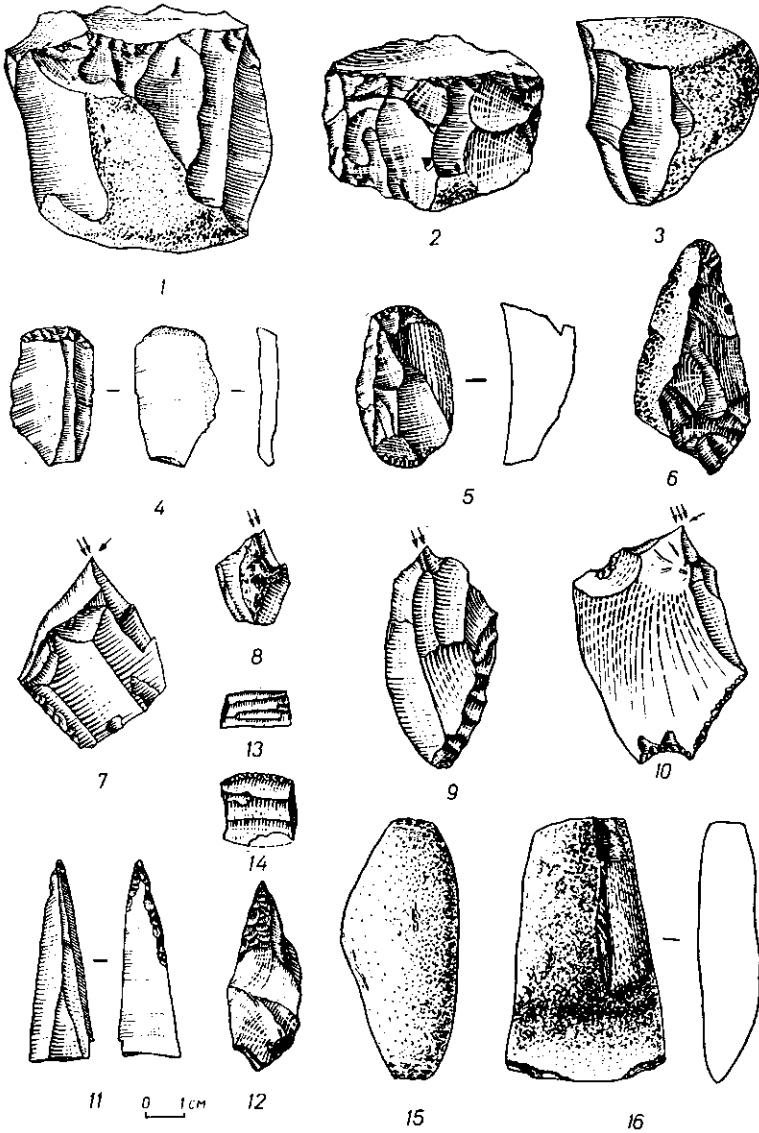

Рис. 1. Кам'яні знаряддя.

тельно залощена. Стінки товщиною 0,5—0,8 см. Деякі фрагменти орнаментовані. Орнамент вкриває всю зовнішню поверхню посудин. Він складається з прорізаних ліній, які йдуть паралельно або під кутом, створюючи композиції заштрихованих трикутників, смуг з поперечними штрихами, ламаних фігур і т. п. (рис. 3, 2—12). Є також орнамент у вигляді круглих вдавлень (рис. 3, 13, 18), зашипів, заглиблень, нанесених нігтем (рис. 3, 14), рисочок (рис. 3, 16), товстих прорізаних ліній (рис. 3, 15) та канелюр (рис. 3, 17). Деякі фрагменти мають сліди згладжування поверхні пучком трави (рис. 3, 1).

Вінця посудин за формою досить різноманітні. Деякі мають напів-округлий або косий зріз (рис. 2, 8—11). Під вінцями нерідко є виступи та округлі ручки (рис. 2, 5—7). Зустрічаються посудини у вигляді банок з слабким S-подібним профілем. Один екземпляр напівсферичної форми (рис. 2, 10).

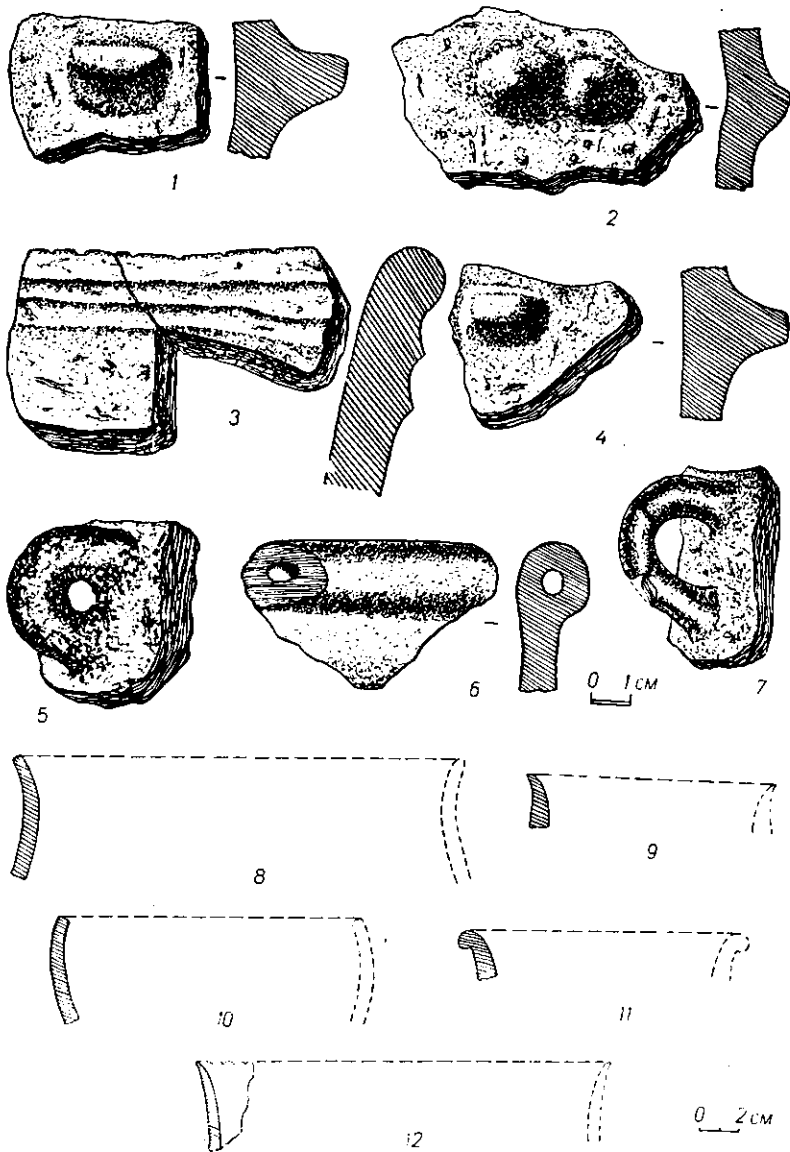

Рис. 2. Керамічні вироби.

Кераміка третьої групи представлена невеликою кількістю (7%) уламків тонкостінних посудин сферичної форми. Стінки їх завтовшки 0,2—0,4 см. Глина добре відмулена, містить домішку дуже дрібного піску. Поверхня заглажена, іноді підлощена з обох боків. Випал добрий.

На деяких фрагментах з зовнішнього боку збереглися сліди пофарбування у вигляді нешироких стрічок червоного, коричнюватого та малинового кольорів. Прорізний орнамент тут відсутній. Зрідка вінця прикрашені невеликими насічками (рис. 2, 12). Кілька фрагментів роз-

писної кераміки було знайдено на поселенні під час попередніх розкопок. Розпис на них був нанесений коричнево-червоною фарбою на світло-червоному фоні. Він складався з широких та тонких ліній, які створювали візерунок у вигляді меандру⁷.

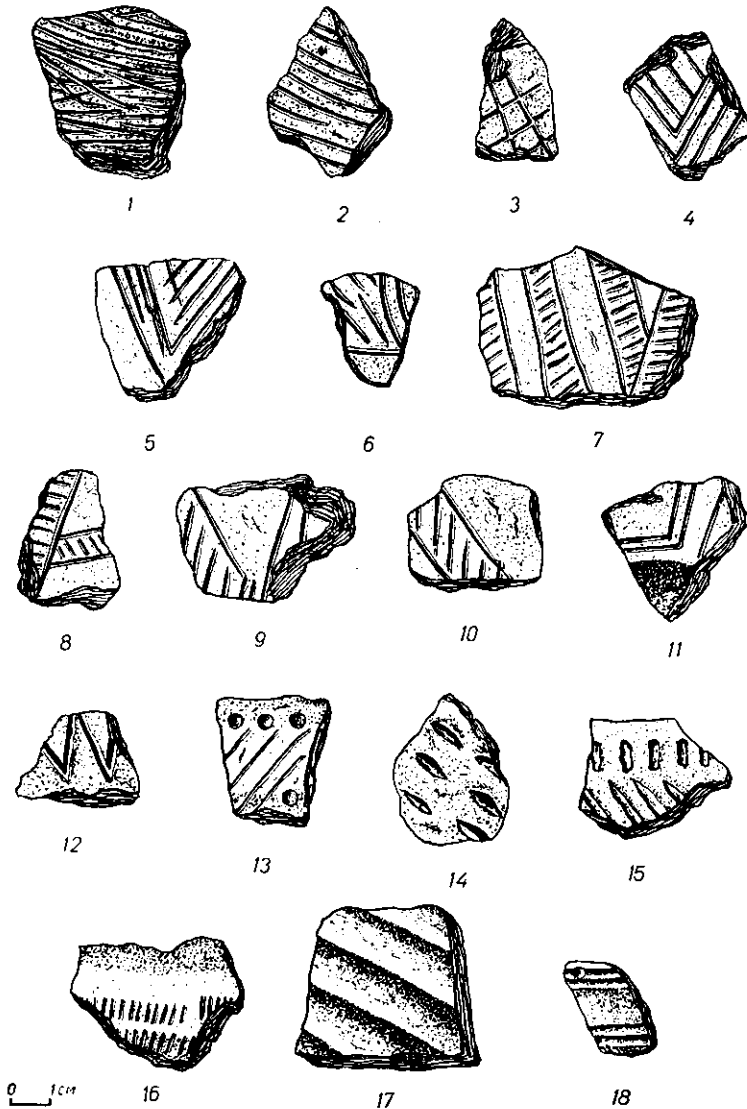

Рис. 3. Типи орнаменту.

Як загальну ознаку всієї кераміки поселення слід відзначити низьку температуру випалу, глину з домішкою крупного кварцевого піску і стрічкову техніку ліпки, яка особливо добре помітна на поздовжніх зламах у місцях поєднання денця та стінок посудини. Основна маса посуду (крім деяких видів кухонного) підлощена, здебільшого з внутрішнього, а іноді і з зовнішнього боку. Основна маса посуду не орнаментована. Кераміка з розписом та врізним орнаментом становить не більше п'ятої частини усіх знахідок.

⁷ J. Jánkovich, вказ. праця, табл. XII, 20—25; J. Böhm, Podkarpatská Rus v praveku, рис. на стор. 201; J. és E. Zatlukál, вказ. праця, стор. 43, рис. 4, 5—8.

Крім кераміки та знарядь з каменю на поселенні знайдено велику кількість глиняної обмазки. У ряді випадків вона зберігає сліди лози (завширшки 2—3 см) та дерев'яних конструкцій. У обмазці зустрічаються відбитки зерен пшениці, мінералізованих залишків лусок від пшениці та соломи. Як і у трипільців, глина тут замішувалась на полові.

Привертає увагу повна відсутність на поселенні остеологічного матеріалу та виробів з кістки і рогу. Т. Легоцький раніше відзначав тут знахідки кісток вівці чи зайця.

Переходячи до загальної характеристики поселення, слід відзначити, що воно поки не має собі аналогій серед пам'яток Закарпаття. Воно належить до широкого кола пам'яток стрічкової кераміки у Верхньому Потиссі та Середньому Подунав'ї. Ф. Томпа відносить його до буковогірської (бюкської) культури⁸.

Для цієї культури характерний посуд напівсферичної форми, що зближує його з ранньою стрічковою керамікою. Орнамент найчастіше має вигляд стилізованого меандру⁹. Я. Ейснер, досліджуючи культури стрічкової кераміки Словаччини та Закарпаття, виділив окрему локальну групу поселень «потиської кераміки з закрутами», до якої відносив і поселення на Малій горі¹⁰. Пізніше В. Будинський-Кричка запропонував для потиської кераміки з закрутами нову назву — верхнетиська¹¹.

У кераміці Малої гори відсутні основні риси, характерні для кераміки буковогірської культури. Орнаментації посуду властиві риси верхньотиської кераміки: заштриховані трикутники та смуги, стилізований меандр, нанесений однією лінією, орнамент у вигляді крапок та ліній, заципи, штрихи тощо. Зустрічаються також посудини з чотирикутним денцем та на порожнистому піддоні. Заштриховані стрічки часто виступають у комплексах полгарської (тисо-полгарської) культури¹².

Стиль розпису теж типовий для кераміки тиської культури Угорщини¹³. Серед орнаментації зустрічаються також окремі орнаментальні мотиви, характерні для кераміки споріднених культурних груп. Так, виступи різної форми властиві кераміці буковогірської (бюкської) культури Словаччини¹⁴, масивні вушка — посуду лендельської культури Словаччини¹⁵. Підставки для посуду у вигляді ніжки досить часто зустрічаються у посудин буковогірської культури¹⁶. Орнамент, нанесе-

⁸ F. Tompa, Die Bandkeramik in Ungarn, Budapest, 1929, табл. LXI. На цій карті поселення на Малій горі (пункт 18) віднесене до м. Мукачєвого. Поселення біля с. Лучка (на карті пункт 26) знаходиться не в Закарпатті, а на крайньому сході Словаччини і містить матеріали сільмегської, тисополгарської та бодрогерастурської, а не тиської культури (див. K. Angel, Výsledok archeologického prieskumu na Zemplensko—Uzskej nízine v rokoch 1953—54, Vlastivedný sborník, Košice, 1955, стор. 149, карта 2, пункт 9; стор. 155, карта 3, пункт 15). Знахідки тиської культури невідомі біля с. Великі Лучки, Мукачєвського району, яке Ф. Томпа помилково прийняв за с. Лучок.

⁹ F. Tompa, 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn 1912—1936, 24/25, Bericht der Römisch-Germanischen Kommission, Berlin, 1934—1935, табл. 9, 1—13.

¹⁰ J. Eisner, вказ. праця, стор. 26.

¹¹ V. Budinský-Krička, Slovensko v mladšej dobe kamennej, Slovenské dejiny, Bratislava, 1947, стор. 60.

¹² F. Tompa, 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn 1912—1936, 24/25, Bericht der Römisch-Germanischen Kommission, табл. 16, 5.

¹³ F. Tompa, Die Bandkeramik in Ungarn, табл. XLVI, 2—4; XLIX, 1, 3, 6; LII, 1—6.

¹⁴ B. Novotný, Slovensko v mladšej dobe kamennej, Bratislava, 1958, табл. VI, 5; XIV, 5, 6; XVIII, 1, 4, 5; F. Blahuta, Bukovohorské sídlisko v Karušanoch, SIA, VII—I, Bratislava, 1959, стор. 21, табл. VI, 4, 18—21; X, 16; XI, 20—22; J. Pastor, Bukovohorské pamiatky v Barci, AR, IV, 3—4, Praha, 1952, стор. 215, рис. 95, 14; P. Čaplovič, Hurbanovo-Bacherov majer, neolitické sídlisko, AR, VIII, 3, 1956, стор. 342, рис. 139—140.

¹⁵ K. Šneidrová, E. Štiková, Lengyelské sídlisko v Nitre, AR, VII, 6, Praha, 1955, стор. 756, рис. 335, 6, 7, 10.

¹⁶ J. Jankevič, вказ. праця, табл. XII, 38; B. Novotný, вказ. праця, табл. XXIV, 6, 8; XXV, 5—8.

ний нігтем, широко представлений на посуді крішської культури, яка передеє тиській і, очевидно, є реліктовим явищем¹⁷. Мішаний характер керамічного матеріалу з Малої гори не є випадковим явищем. У 1955—1956 рр. біля с. Капушани у східній Словаччині (18 км на південний схід від Ужгорода) були проведені розкопки поселення буковогірської культури¹⁸. В заповненні житла кількісно переважала кераміка буковогірська, але були знайдені також фрагменти кераміки потиської, кріш, сілмеґ, турдаш та інших споріднених культурних груп.

Потиська культура широко представлена в Словаччині¹⁹. На її поселеннях в Тібаві, Кацанах, Грані та Земпліні (східна Словаччина) зустрічається буковогірська кераміка²⁰. Численні дослідження та стратиграфічні спостереження останніх років привели до висновку, що потиська культура споріднена і синхронна з буковогірською та лендельською групами, а у деяких областях змінює їх. Відзначається також великий вплив керамічного виробництва потиської культури не тільки на кераміку вказаних груп, а й на моравсько-словацьку мальовану²¹.

Отже, аналіз матеріалів Малої гори показує, що кераміка її має характерні риси пізньонеолітичної потиської культури. В той же час в ній виразно простежується вплив полгарської культури, яка вже відноситься до енеоліту. Ця обставина дозволяє віднести поселення на Малій горі до перехідного періоду від пізнього неоліту до енеоліту.

У Закарпатті, як і у східній Словаччині та північно-східній Угорщині, найбільш рання фаза енеоліту представлена полгарською культурою²², до якої відносяться поселення біля с. Великі Лази (розкопки Й. Плотені у 1902 р. та Й. Янковича у 1935 р.)²³ та біля сіл Дідово і Дяково (досліджені у 1929 р. Я. Бемом)²⁴. Матеріали цих поселень досить помітно відрізняються від матеріалів попередніх пізньонеолітичних пам'яток і визначають новий етап розвитку матеріальної культури стародавнього населення Закарпаття.

Для вирішення питання про культурну приналежність поселення на Малій горі, як і питання про характер культур стрічкової кераміки в Закарпатті взагалі, необхідно продовжити дослідження пам'яток цього типу у більш значних масштабах.

¹⁷ F. Tompa, 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn 1912—1936, 24/25 Bericht der Römisch-Germanischen Kommission, табл. 14, 8, 9; M. Petrescu-Dîmbovița, Contributions au problème de la culture criss et moldavie AA, 9, Budapest, 1956, стор. 61, рис. 4, 5; 5, 1—4.

¹⁸ F. Blahuta, вказ. праця, стор. 12.

¹⁹ V. Budinský-Kříčka, вказ. праця, стор. 64, карта 11.

²⁰ K. Angel, вказ. праця, стор. 146, 149.

²¹ J. Neustupný, A. Točík, Neolit, Grafická relativní chronologie pravěku Československa, Časopis Národního muzea, oddíl věd společenských, CXXVII, Praha, 1958, стор. 11—13; A. Točík, Stratigraphie auf der befestigten Ansiedlung in Malé Kosihu, Bez. Sturovo, Kommission für Aneolithikum und die ältere Bronzezeit Nitra, 1958, Bratislava, 1961, стор. 17; V. Budinský-Kříčka, вказ. праця, стор. 56—60; F. Blahuta, вказ. праця, стор. 13.

²² J. Neustupný, A. Točík, вказ. праця, стор. 14; K. Andel, вказ. праця, стор. 151; V. Milojčić, Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittelund Südosteuropas, Berlin, 1949, стор. 92, 94.

²³ J. Plotényi, Ungarns Régiségkérdés, AÉ, 1904, стор. 409.

²⁴ J. Böhm, Zpráva o výzkumných pracech prehistorických na Podkarpatské Rusi. Матеріали зберігаються у Закарпатському державному краєзнавчому музеї в Ужгороді.

К. В. БЕРНЯКОВИЧ

**ЭНЕОЛИТИЧЕСКОЕ ПОСЕЛЕНИЕ НА МАЛОЙ ГОРЕ
БЛИЗ г. МУКАЧЕВО**

Резюме

Поселение известно в литературе с конца XIX в. В 1948 г. на нем производил исследования автор. Найдены различные изделия из камня и глины. Анализ керамического материала позволяет отнести поселение к переходному периоду от позднего неолита к энеолиту.
